

Búr Gábor

Imperia in imperio? Herzl Tivadar és az Uganda-terv

„A zsidókérdés mindenütt megvan, ahol zsidók nagyobb számban élnek. Ahol nincs, oda magukkal hurcolják a bevándorló zsidók. Mi természetesen oda húzódunk, ahol nem üldöznek bennünket; megjelenésünk által azután jelentkezik az üldözés.”¹

„Azokkal az eszközökkel és ismeretekkel, amelyekkel ma, 1902. december 31-én, az emberiség rendelkezik, azokkal ma lehetne segíteni rajtuk. Higgye meg, nem kell ehhez sem a bölcsék köve, sem a kormányozható léghajó. Tudja, hogy kiknek kellene elől járni? Maguknak, zsidóknak. Éppen azért, mert olyan rossz körülmények között élnek. Maguknak nincs veszténivalójuk.”²

Az 1860-ban Pesten született Herzl Tivadar a bécsi Neue Freie Presse párizsi tudósítójaként a Dreyfus-ügy kapcsán döbbsen rá a zsidó-kérdés megoldatlanságára. Először a tömeges és nyilvános katolizációban, majd a szocializmus melletti elköteleződésben vélt gyógyírt találni a zsidók évszázados problémájára. Végül arra a következtetésre jutott, hogy az antiszemitizmus le nem győzhető, az emancipált, jómódú zsidóság is előbb-utóbb „új gettóba” kényszerül, hacsak önként nem távozik, akár az ősök földjére, akár más, alkalmas helyre. A politikai cionizmus megalapítójaként Herzl egy új, Európán kívüli hazában akarta egyesíteni a kontinens zsidóságát, akik számára egy ilyen új ország létrehozását szükségesnek és lehetségesnek tartotta. Az 1896-ban írt „A Zsidó-Állam”³ című munkájában egy akkoriban merész utópiának számító gondolatot fogalmazott meg: „Adjanak nekünk szuverenitást a földkerekségének egy, a mi igazolt népi szükségleteinknek megfelelő darabján, minden egyébről magunk fogunk gondoskodni.”⁴ Ez a földdarab akkor Herzl számára Palesztinát vagy Argentínát jelentette. Az általa szervezett és elnökölt 1897-es első cionista kongresszus, amely a helyi rabbik ellenállása miatt München helyett Bázelen ült össze, már egyértelműen Palesztinát nevezte meg a zsidóság jövőbeni hazájának. Az ott és akkor elfogadott bázeli program a zsidó földművesek, iparosok és kereskedők palesztinai letelepedésének elősegítését szorgalmazta.

¹ HERZL Tivadar: *A Zsidó-Állam. A zsidó-kérdés modern megoldásának kísérlete.* Budapest, 1919. (HERZL 1919), 6-7.

² HERZL Tivadar: *Ősújorság.* Budapest, 1993, (HERZL 1993), 49-50.

³ Az 1896. február 14-én megjelent 22 oldalas német nyelvű „Der Judenstaat” röpirat alcíme „Kísérlet a zsidó kérdés modern megoldására” volt, s még abban az évben héberül, angolul, franciául, oroszul és románul is megjelent. Magyarra 1919-ben Schönfeld József fordította.

⁴ HERZL (1993): 15.

Palesztina, vagy...?

Herzl már 1896. júniusában kieszközölt egy meghallgatást II. Abdul-Hamid török szultánánál, aki természetesen hallani sem akart a birodalmához tartozó Palesztina átengedéséről, még annak fejében sem, hogy Herzl a pénzügyileg agonizáló birodalom szanálását helyezte kilátásba. A Törökországra mind nagyobb befolyással bíró Németország császáranál próbálkozott ezek után. 1898. szeptemberében Erzsébet császár- és királyné bécsi temetése alkalmával próbált találkozni vele, de a császár erre nem volt hajlandó. Ugyanakkor a mélyen antiszemita uralkodó átlátta, hogy milyen előnyökkel járna, ha a kivándorlás révén meg lehetne szabadulni a szocializmussal szimpatizáló zsidóságtól, s ha ezzel párhuzamosan a Földközi-tenger keleti medencéjében egy német védnökség alatt álló új állam születne Gázától az Eufráteszig. Ezért az 1898. októberében-novemberében nagy pompával lebonyolított keleti útja során II. Vilmos Konstantinápolyban, Jaffában, majd Jeruzsálemben is fogadta Herzlt. A német császár azonban több vasat is tartott egyszerre a tűzben, kíséretében ott volt Georg von Siemens is, aki a Bagdad-vasút ügyében szorgoskodott, amelyhez nagyobb szükség volt Abdul-Hamid jóindulatára. A német kancellár, Hohenlohe és a külügyminiszter, von Bülow kezdettől elutasítóan viszonyultak Herzl tervéhez, így az kizárólag a császár jóindulatától függött. II. Vilmos azonban igazából saját országának akarta megszerezni a Szentföldet, s amikor a körülmények kényszerére letett erről a tervéről, akkor is csak üres szavakkal fizette ki a cionista mozgalom vezérét, vizet és árnyékot hiányolva Palesztinában, a Herzl által veszélyesnek tartott fokozatos kolonizációt ajánlva. Ráadásul II. Vilmos keleti útja során a muzulmánok felé is tett egy olyan gesztust, ami kizárta a cionista mozgalom hathatós támogatását. Damaszkuszi bevonulása-kor kijelentette: *„Őfelsége a szultán és a földkerekség 300 millió mohamedánja, akik benne a kalifát tisztelik, biztosak lehetnek abban, hogy a német császár mindig a barátjuk lesz.”*⁵

1901-ben Herzl újfent a török szultánhoz fordult Palesztina ügyében, s ebben Vámbéry Ármin, akkor a Budapesti Tudományegyetem tanára is segítette. Harmadmagával Konstantinápolyba utazott és május folyamán három kihallgatást is kieszközölt a szultánánál. 1902. februárjában, majd az év nyarán újra a török fővárosba kérték. Herzl több javaslatot is tett a szultáni udvarnak, például egy Jeruzsálemben, zsidó tudósok közreműködésével alapítandó egyetemre. Am a tárgyalássorozat végül semmitmondó jegyzőkönyvvel zárult. Palesztina helyett csupán homályos ígéretekkel kellett beérnie, például azzal, hogy komoly anyagi ellenszolgáltatásokért (ismét a török államadósság rendezéséről volt szó) cserében az Ottomán Birodalom megfontolás tárgyává tenné nagyszámú zsidó letelepedésének engedélyezését Mezopotámiában, vagy Szíriában, esetleg Anatóliában, sőt még az 1878-tól brit közigazgatás alatt álló Cip-

⁵ Klein, FRITZ: *Deutschland 1897/98-1917*. Berlin, 1977. 70.

rus szigete is szóba került.⁶ Herzl azonban bízott abban, hogy végül mégis csak Palesztina lehet a zsidók új otthona, ezért a törökökkel a többi tartományról a továbbiakban érdemben nem tárgyalt, a törökök pedig a tárgyalássorozat után tovább nehezítették a zsidók Palesztinába települését.

A századfordulón elsősorban az oroszországi pogromok⁷ és a román politika által kiváltott rendkívüli helyzet - a „*Judennot*” - arra ösztönözte Herzlt, hogy ha nem is Palesztina helyett, de átmeneti megoldásként ismét más területek irányában is tájékozódjon. 1902. október 22-én Leopold Greenberg⁸ közvetítése nyomán fogadta őt a brit gyarmatügyi miniszter, Joseph Chamberlain, majd később a külügyminiszter, Lord Lansdowne is. Chamberlain előtt Herzl két tervről is beszélt, Ciprusról és a Sínai-félsziget mediterrán partján fekvő El-Arishról, mint a „*zsidó közigazgatás alatt álló zsidó telepek*” lehetséges helyszíneiről. A gyarmatügyi miniszternek Herzl beszámolt a szultánnal folytatott megbeszéléseiről is, azokat a valóságosnál kedvezőbb légkörűeknek és ígéretesebbeknek tüntetve fel. A keleti szőnyegvásárláshoz hasonlította konstantinápolyi tárgyalásait, amelyek roppant időigényesek. „*Nekem van időm, a népemnek azonban nincs. Ott szenvednek a letelepedési övezetben.⁹ Segítséget kell vinnem nekik.*”¹⁰

Chamberlain kijelentette, hogy a maga minisztériuma részéről kizárólag Ciprus ügyében illetékes, onnan azonban nem lakoltathatja ki sem a görögöket, sem a törököket az újonnan érkezők érdekében. Az egyiptomi El-Arish tervét viszont támogatta, de felhívta Herzl figyelmét, hogy arról a külügyminisztériummal kell tárgyalni. A következő nap Herzl újból találkozott a gyarmatügyi miniszterrel, s az ő segítségével Lord Lansdowne-nal is. A külügyminiszter hivatalos feljegyzést kért a kabinet számára az ügyről, s a maga részéről ígéretet tett, hogy támogató levelet küld Lord Cromernek, az Egyiptomot ténylegesen

⁶ Ciprus angol ellenőrzés alá helyezését a törökök a berlini kongresszust megelőzően, az 1878. június 4-én Konstantinápolyban kötött titkos ciprusi konvencióban fogadták el, annak fejében, hogy a sziget előretolt brit támaszpontként meg fogja védeni őket Oroszországtól. Famagusta kikötőjét a brit Királyi Haditengerészet 1906-ra építette ki, de funkciója mindenek előtt a Szezi-csatorna és Egyiptom védelme volt. A formálisan továbbra is ottomán felségterületet Törökország csatlakozása után a központi hatalmakhoz 1914-ben Anglia annektálta, a következő évben felkínálta a szigetet Görögországnak a világháborúba történő belépésért cserében, de Athén nem állt kötélnék. 1923-ban a Lausanne-i szerződésben Törökország lemondott minden igényéről, így 1925-ben Ciprus hivatalosan is brit koronagyarmattá vált.

⁷ Az orosz pogrom kifejezés, amelyet sok szerző tévesen a zivatar szóból eredeztet, korábban a tatárdúlás megjelölése volt. 1871-ben Odesszában használták először, amikor a „*hagyományos*” görög-zsidó összetűzésekbe oroszok és kisoroszok (ukránok) is beavatkoztak, „*A zsidók eladták Krisztust, meggazdagodtak rajtuk és szívják a vérünket!*” jelszóval.

⁸ Greenberg ismert londoni újságíró, majd a későbbiekben laptulajdonos, a cionista mozgalom egyik vezető személyisége, Herzl egyik legközelebbi munkatársa volt.

⁹ A letelepedési övezet, a „*csera oszedlosztyi*” Oroszország nyugati területeit jelentette, 25 kormányzóságot, amelytől keletre 1786. és 1917. között lényegében tilos volt zsidóknak letelepedniük, a 20. század elején a letelepedési övezeten kívül az oroszországi zsidók mindössze 1 százaléka élt. A 19. század folyamán a korlátozásokat enyhítették, vagy egyszerűen szemet hunytak be nem tartásuk felett, de II. Sándor cár 1881-es meggyilkolása után újra szigorítottak rajtuk. Moszkvából 1891-ben utasították ki a zsidókat.

¹⁰ Herzl naplójából idézi: LAQUEUR, Walter: *A History of Zionism*. London, 1972. 121.

irányító brit főkonzulnak. Herzl Leopold Greenberget küldte tárgyalni Kairóba, aki 1902. novemberében mind Cromerrel, mind az egyiptomi miniszterelnökkel Mustafa Fahmi pasával, valamint a külügyminiszterrel, Boutros Ghali pasával.¹¹ Az egyiptomi politikusok számos ellenvetéssel éltek, többek között a török szultán kairói képviselőjének negatív hozzáállásával, valamint a vitatott határral indokolták, miért nem támogatják Herzl tervét. Lord Cromer viszont a török képviselő véleményének figyelmen kívül hagyását javasolta. Az ő hozzáállása az ügyhöz nem volt elutasító, de egy bizottság és egy expedíció kiküldését javasolta a legnagyobb gondot jelentő vízellátás kérdésének tisztázására. A bizottság tagjai 1903. januárjától márciusáig utazták be a Sínai-félszigetet. Herzl úgy érezte, a távolból nem tudja megfelelően követni az eseményeket, így 1903. március végén néhány napra maga is Egyiptomba utazott, hogy személyesen tárgyaljon Lord Cromerrel. A főkonzulnak Herzl kijelentette, a zsidóknak nincsen választásuk, olyan földet is elfogadnak, amelyen mások nem telepednének meg.¹² A vízügyi szakértők azonban arra a következtetésre jutottak, hogy a terv a korábban számítottnál ötszörte több vizet igényelne, s az kizárólag a Nílusból volna biztosítható. Ezt a vízmennyiséget azonban sem az angolok, sem az egyiptomiak nem voltak hajlandóak átengedni, így az El-Arish terv 1903. májusára végképp zátonyra futott.

A brit gyarmatügyi miniszter 1902. november 25-től 1903. március 14-ig maga is hosszabb afrikai utazást tett. Ellátogatott Kairóba, majd a Good Hope cirkálón a Szezi-csatornán keresztül december 16-án Mombasába, Brit Kelet-Afrika akkori fővárosába érkezett. Ott az éppen befejezett Uganda-vasútra szállt, s a mozdony ütközőbakján a részére kialakított speciális ülésben egészen a Viktória-tóig beutazta a kelet-afrikai brit birtokokat. A szép, de lakatlannak tűnő táj Dél-Angliára emlékeztette a minisztert, s úgy vélte, a terület kiválóan alkalmas lenne európaiak megtelepedésére. A még jelentéktelen lakosságú Nairobiban a telepesek társaságában ebédelt és „*kitűnő beszédet tartott.*”¹³ December 21-én a következőket jegyezte fel naplójába: „*Ha Dr. Herzl hajlandó volna arra, hogy erőfeszítéseit Kelet-Afrika irányába fordítsa, nem lenne nehéz a zsidó telepesek számára megfelelő földet találni. Ám feltételezhetően ez a terület túl messze fekszik Palesztinától, hogy elfogadható legyen.*”¹⁴ Herzl a maga naplójában így idézte Chamberlain hozzá intézett szavait: „*Utazásaim során láttam egy magának való országot, Ugandát. A partvidék forró, de a belső területeken a klíma kitűnő az európaiak számára. Lehet gyapotot és cukornádat termelni. Gondoltam magamban, ez pontosan Dr. Herzl számára való ország. De neki Palesztina kell, és csak a szomszédságába*

¹¹ A jómódú kopt családból származó Boutros Ghali pasa, Egyiptom 1908-1910. közötti miniszterelnöke volt az ENSZ hatodik főtítkáranak, Boutros Ghalinak nagypapja.

¹² LAQUEUR: 121.

¹³ MEINERTZHAGEN, Richard: *Kenya Diary (1902-1906)*. London, 1984. 76.

¹⁴ MWAKIKAGILE, Godfrey: *Africa and the West*. New York, 2000. 86. A szerző az adott idézetet nem látta el hivatkozással, noha minden más esetben példásan élt e módszerrel. A szöveg eredetije megtalálható a Brit Nemzeti Levéltárban (The National Archives): PRO, FO 2/722. 7. Chamberlain, Ladysmith. 2 Jan. 1903.

*hajlandó menni.*¹⁵ Uganda ebben az esetben Brit Kelet-Afrikát jelentette, ahol nem sokkal a gyarmatügyi miniszter látogatása előtt változtatták meg a határokat. Chamberlain azonban nem sok időt töltött e területen, utazásának messze legfontosabb célja Dél-Afrika volt, hogy az alig néhány hónappal korábban befejeződött háború után a békét is megnyerje a Brit Birodalom számára. 1902. december 20-án már újra a Good Hope cirkáló fedélzetén volt, hogy Zanzibár szigetéről a dél-afrikai Natalba hajózzon. Személyes benyomásait tehát Brit Kelet-Afrikáról mindössze néhány nap alatt gyűjtötte, készülve a több mint két hónapig tartó dél-afrikai körutazására. Minisztériuma ráadásul még nem is bírt adminisztrációs jogkörrel ezekben az években Kelet-Afrikában, a londoni kormányzati munkamegosztás szerint 1905-ig ezért a területért, mint védnökséget a külügyminisztérium volt felelős.¹⁶ Joseph Chamberlain ennek ellenére tette meg ajánlatát a cionista mozgalomnak.

Brit Kelet-Afrika az angol gyarmati rendszerben

Nagy-Britannia kelet-afrikai kapcsolatai a 18. századig nyúlnak vissza. 1798-ban a Brit Kelet-Indiai Társaság a területet birtokló Ománi Szultánátussal szövetségre lépett. Gyarmatosítani nem akartak, kizárólag kereskedni, valamint a franciákat távol tartani az Indiába vezető út e fontos szakaszától. 1824-ben ugyan egy kisebb angol osztag megszállta Mombasát, a kelet-afrikai rab-szolga kereskedelem központját, amely 1826-ig angol megszállás alatt maradt, de a tartós berendezkedés szándéka nélkül. Távozásuk után az emberkereskedelem zavartalanul folyt tovább. Az ománi szultán, Seyyid Said 1840-ben áthelyezte székhelyét Maszkatból Zanzibár szigetére, ahol kitűnően jövedelmező szegfűszeg ültetvényeket hozott létre, a 19. század végére a világ szegfűszeg termelésének már négyötöde származott innen. Így fontos piaccá vált Zanzibár. 1839-ben a britek megújították a szultánnal az 1798-as szerződést, és ezt kiegészítették egy kereskedelmi szerződéssel is. Az első brit konzul, Atkins Hamerton 1841-ben érkezett meg Zanzibár szigetére.¹⁷ Az 1830-as évek végétől a kereskedelmi kapcsolatok kibővülésével egyre több európai jelent meg a térségben, megindultak a felfedező utak Afrika belsejébe. Zanzibár ideális kiinduló pontot jelentett a felfedezőknél, akik az arab karavánok által kitaposott kereskedelmi utakat használták. 1862-ben a két fő rivális, a britek és a franciák szerződést kötöttek, a franciák szabad kezét kaptak Madagaszkár szigetén, cserében elismerték Zanzibárt brit érdekszférának. Ezáltal Zanzibár szultánjai teljes mértékben a brit konzulok befolyása alá kerültek. Az 1860-as évektől egyre több angol és indiai fektetett be tőkét Zanzibáron és a kelet-afrikai kereskedelembe. Az 1880-as évek elején ilyen brit vállalkozók tervbe vették egy vasútvonal építését a tengerpart és a Viktória-tó között. Ezzel egyidőben a német Karl

¹⁵ PATAI, Raphael: *The Complete Diaries of Theodor Herzl.* New York, 1960. vol. 4. 1473.

¹⁶ Ugandával és Brit-Szomáliával együtt.

¹⁷ Azt megelőzően a Brit Kelet-Indiai Társaság ügynöke volt Maszkatban.

Peters létrehozta a Német Kelet-Afrika társaságot, s nagy számban kötött szerződéseket a helyi „törzsfőnökökkel”.¹⁸ 1885-re így létrejött a császári Németország kelet-afrikai gyarmata. Mivel a német kormány garanciát vállalt arra, hogy a brit érdekek nem fognak sérülni, a londoni kormány utasította Zanzibár-szigetén tartózkodó tisztviselőit, hogy működjenek együtt és támogassák a németeket. Az angol politika csak 1886-tól változott. Mivel nem akarták egész Kelet-Afrika területét átengedni a németeknek, javaslatot tettek a német félnek egy angol-német vegyes bizottság felállítására a terület felosztásának céljából. 1887. február 24-én aláírták az első angol-német egyezményt, kijelölve a német és az angol érdekszférák határát. A határvonalat az Uмба-folyó torkolatától a Kilimandzsáró északi oldaláig, majd onnan a Viktória-tó keleti partjáig húzták meg, a Viktória-tavat is ennek megfelelően osztották fel. Nagy-Britannia elismerte német érdekszférának a Witu körzetet és Zanzibár, Pemba és Mafia-szigetét is.¹⁹

Uganda hovatartozásáról ekkor még nem döntöttek. Az angol kormány véglegesen rendezni kívánta Kelet-Afrika felosztását, ezért újabb tárgyalásokat kezdeményezett a német féllel. Ennek eredményeként kötötték meg 1890. július 1-én a Zanzibár-Helgoland szerződést. A szerződés alapján brit érdekszféra lett a későbbi Kenya egész területe, mivel a németek lemondtak Witu körzetről, s a két fél megerősítette Uganda brit érdekszférához tartozását. Zanzibár és Pemba-szigete is brit fennhatóság alá került. 1888-ban Sir William Mackinnon Mombasában megalapította a Brit-Kelet-Afrika Társaságot, amelynek célja a sűrűn lakott és gazdag Bugandával való kereskedelem elősegítése volt. A következő évben szerződést is kötöttek a bugandai királlyal, Kabaka Mwangaával. A társaság számára Kenya értéktelen területnek számított Bugandával szemben, de csak annak területén keresztül tudták megközelelni, ezért a két térség sorsa összekapcsolódott. Ha az angolok birtokolni kívánták Bugandát akkor Kenyát is birtokolniuk kellett. A társaságnak gondot jelentett Buganda és a tengerpart közötti távolság áthidalása. A karavánokat hosszútávon nem tartották kielégítő megoldásnak, ezért újra elővették a Mombasát a Viktória-tóval összekötő vasút tervét. A vasúttal a tengerparttól 700 mérföldre fekvő Viktória-tóhoz kellett eljutni. A terep és az éghajlati adottságok is megnehezítették az építkezést, és jelentősen megnövelték a költségeket. Ezt a társaság saját erőből nem tudta előteremteni, így a londoni kormányhoz fordult támogatásért. A miniszterelnök, Lord Salisbury támogatta a vasútépítést, mivel úgy gondolta, hogy az általa megkötött szerződés csak rövid időre állítja meg a német terjeszkedést Kelet-Afrikában. A külügyminisztérium 1,2 millió fontra, szándékosan alábecsülte az építkezés költségeit. A pénzügyminiszter tiltakozott ellene, mert az volt a véleménye, hogy

¹⁸ Valójában falufőnökök, néhány esetben klánfőnökök, vagy a nemzetségek vénjei. A csaggák főnökei választottak maguk közül egyet, aki a többiek nevében is tárgyalta a németekkel, de leggyakrabban az egyes falvak főnökei külön szerződést kötöttek.

¹⁹ INGHAM, Kenneth: *A History of East Africa*. London, 1963. 139-140.

nem térülnének meg az építkezés költségei, mivel a vasút szinte teljes egészében terméketlen tájon menne keresztül. Salisbury a vasútépítés szükségességét nem is gazdasági vagy külpolitikai érvekkel támasztotta alá, hanem a emberségesség és a filantrópizmus eszméjével. Parlamenti felszólalásában kifejtette, hogy a vasút építése és Uganda ellenőrzése azért szükséges, hogy végleg fel tudják számolni a rabszolgák kereskedelmét és civilizálni tudják e területet.²⁰

1892-ben megkezdődtek a vasút tervezési munkái, ám a liberálisok hatalomra kerülésével az építkezés nem indult meg, sőt Gladstone kormánya a terület feladását fontolgatta. Lord Lugard, Uganda korábbi katonai kormányzója vehemens sajtókampányt folytatott a kivonulás ellen. Fő érve az volt, hogy a Nílus forrásvidékét így átengednék a franciáknak. Rosebery külügyminiszter volt az egyedüli a kormányban, aki ellenezte Uganda feladását, s hogy megszerezze a kabinet támogatását, Uganda ügyét megpróbálta összekapcsolni Egyiptommal. A liberálisok meghatározó személyiségei azonban Gladstone álláspontját osztották, s 1892. szeptemberében a kormány döntést hozott Uganda kiürítéséről. A vasútépítés előkészületeit is leállították. Cecil Rhodes azért lobbizott (sikertelenül) a kormánynál, hogy a terület a Brit Dél-Afrika Társaság irányítása alá kerüljön. Hosszas huzavona, Gladstone visszavonulása, számos bizottság kiküldése után végül 1894. áprilisában a brit parlament 218-52 arányban döntött Uganda megtartásáról, illetve a tengerparttól Ugandába vezető út biztosítására a Brit Kelet-Afrika Protektorátus megalapításáról.²¹

A protektorátus hivatalosan 1895. július 1-én alakult meg, még éppen időben ahhoz, hogy a Brit Kelet-Afrika Társaságtól, amely az év végén csődbe ment, a külügyminisztérium átvegye a terület igazgatását. Az első kormányzó Sir Artur Hardine zanzibári brit konzul lett, aki a szigetről 1900-ban helyezte át székhelyét Mombasába. A Protektorátus létrehozásakor a terület felett csak névleges volt a britek hatalma. Mombasa környékén kívül csak az Ugandába vezető kereskedelmi utat ellenőrizték. A brit uralom megszilárdítása összekapcsolódott az Uganda-vasút építésével. A munkálatok 1895. decemberében kezdődtek, 1896. májusára megépült a Mombasa-szigetét a szárazfölddel összekötő Makupa viadukt. Az év júniusában az angol parlament három millió fontot szavazott meg a vasútépítés költségeire, amely így zökkenőmentesen zajlott. A munkásokat főként Indiából toborozták (legtöbbjüket Pandzsábból), az építésen egyszerre 15 ezer ember is dolgozott. A vasút 1899. júniusában érte el Nairobót, 1900-ra sikerült átszelni a Rift-völgyet és végül a Kisumuba, a Viktória-tó északkeleti partján fekvő városba 1901. decemberében ért el. A brit kormány a tervezettnél nagyobb költségek ellenére mindvégig biztosította az anyagi forrá-

²⁰ A liberálisok azzal utasították el Salisbury érveit, hogy az építkezés költségeit inkább flotta-fejlesztésre fordítanak. A pénzből megépített hajókkal blokádnak alá lehetne venni a partvidéket, és az megszüntetné a rabszolga kereskedelmet a térségben.

²¹ ROBINSON, Ronald - GALLAGHER, John - DENNY, Alice: *Africa and the Victorians: The Official Mind of Imperialism.* London, 1961. 329-330.

sokat. A vasútvonal megépítésének végösszege közel 8 millió font volt.²² A britek a vasút építésével párhuzamosan folyamatosan terjesztették ki a hatalmukat a belső területekre. 1900-ban négy tartományra osztották a területet, amelyhez 1902-ben Sir Clement Hill külügyminiszter-helyettes Uganda két keleti tartományát is hozzácsatolta.²³

A terület birtokba vétele nem mindig ment békés úton, a helyi népekkel a britek gyakorta keveredtek összetűzésbe, ahogy a vasútépítéssel kiterjesztették fennhatóságukat. A kelet-afrikai felföldön élő afrikai népek egy részét, főként a kikujukat, nandikat, luókat és más népeket csak véres hadjáratok árán sikerült a briteknek megtörniük. Más területeken az angolok csekély ellenállásba ütköztek és kis létszámú egységekkel is képesek voltak rövid idő alatt felszámolni a helyiek ellenállását. Az alkalmazott durva módszerek, a falvak felégetése, az állatállomány elkobzása és a falufőnökök kivégeztetése, elrettentették az itt élő népeket további lázadásoktól.

A terület gyarmati uralom alá vonásával párhuzamosan megkezdődött az európaiak és indiaiak bevándorlása is. Az indiaiak a vasútépítés befejeződése után szívesen maradtak volna, ám Londonban olyan döntés született, hogy a keskeny tengerparti sáv kivételével az ázsiai bevándorlók nemkívánatosak. Az európai bevándorlás ösztönzésének főként gazdasági okai voltak. Brit Kelet-Afrika Protektorátus a létét a területén keresztül haladó Uganda vasútnak köszönhetette, s ezt az utánpótlás-vonalat a britek biztosítani akarták. A vasút építése és közel hétszáz mérföld hosszú vonalán az üzem fenntartása jelentős összegbe került, amelyet nem fedeztek a vasút bevételei, sem a beszedett vámok. A századfordulóig a kontinensen nem volt jelentős európai és ázsiai népesség, amely adót fizetett volna. 1895-től folyamatosan nagy számú brit katonaság állomásozott a protektorátus területén, ez szintén jelentős költséget jelentett. Fennállásának első évtizedében a protektorátus költségvetésének legalább harmadát a katonai kiadások tették ki.²⁴ A protektorátus minden évben rászorult a brit kormány pénzügyi segélyeire, s ennek folyósítása mindig jó alapot nyújtott az ellenzéknek a kormány bírálatára. A külügyminisztérium a védnökség önfinszírozóvá tételét tűzte ki célul. Az 1901-ben kinevezett kormányzó, Sir Charles Eliot fő feladata ennek megvalósítása volt. Nehézséget okozott, hogy a protektorátus területén

²² INGHAM: 209. Az építkezés epikus történetét számtalan könyv, film dolgozta fel, a monográfiák közül máig az egyik legjobbnak számít: MILLER, Charles: *The Lunatic Express: An Entertainment in Imperialism*. London, 1971.

²³ A határ megváltoztatásának előzménye Sir Harry Johnston – aki az ugandai protektorátus kormányzó helyettese volt – jelentése volt. Johnston a külügyminisztérium megbízottjaként Uganda és Brit Kelet-Afrika Protektorátus igazgatásáról készített jelentést, amelyben a nagyobb hatékonyság érdekében javasolta a két protektorátus összevonását Kampala központtal. Hill – aki nem igazán kedvelte Johnston – elutasította a javaslatot, amely szerint Johnston egyéni ambícióit szolgálta, és teljesen ellentétes területmódosítást hajtott végre. Lásd: BENNETT, George: *Kenya: A Political History*. Oxford, 1963. 14.

²⁴ LONSDALE, John - BERMAN, Bruce: *Coping with the Contractions: The Development of the Colonial State in Kenya, 1895–1914*. *Journal of African History*, vol. 20. 1979. 487-505.

nem voltak nemesfém, vagy gyémánt lelőhelyek.²⁵ A Tana-folyótól északra fekvő szavannás terület alkalmatlannak bizonyult mezőgazdasági művelésre is. Az európaiak számára a legideálisabb területek a Rift-völgy és azt határoló felföldek²⁶ voltak. Kapóra jött, hogy a kikujuk által lakott központi magassíksíkságot, a trópusok legnagyobb mérsékelt éghajlatú területét, a vasútvonal keresztben átszelte. A britek ezért elvették a kikujuk földjeit, hogy az európai telepeseknek adják. A térség klimatikus viszonyai megfelelték az európai ember számára és alkalmassá tették mezőgazdasági művelésre. A térségben élő kikujuk és maszajok száma a század végi járványok, illetve a 19. század utolsó éveiben zajló maszaj háborúk miatt jelentősen lecsökkent, az angoloknak a térség „üresnek” tűnt. Eliot 1901-ben betartotta Kenya déli részét a vasút mentén, és 1901. őszén jelentést tett a külügyminisztériumnak, melyben javasolta európaiak letelepítését az említett területekre.

1902-ben Joseph Chamberlain látogatása után a brit kormány jóváhagyta a telepítés tervét, de a telepítések gyakorlati megvalósítása nehezebbnek ígért. Nagy-Britanniában nem volt nagyszámú jelentkező – inkább csak kalandvágyó arisztokraták – akik Kenyába települtek volna, ezért szóba jött más európai népcsoportok betelepítése is. Eliot, aki Oroszországban volt diplomata, finn földműveseket telepített volna Kenyába. A németek is próbálkoztak telepítéssel saját kelet-afrikai gyarmatukon. Mivel az anyaországból ők sem tudtak megfelelő számban embereket toborozni, felvetődött, hogy oroszországi németeket bírjanak rá a kivándorlásra.²⁷ Az angolok és a németek tehát egyaránt keresték a betelepítés számukra legelőnyösebb módját, amely a gazdasági megfontolásokon túl egymással szemben is biztosíthatta gyarmataikat. Az ott élő afrikaiak szempontjai egyik felet sem érdekelték. Herzl tapogatózásai a brit kormánynál Palesztina, majd Egyiptom ügyében logikusan vezetett brit részről az ajánlathoz: ha a kinézett területek politikailag, vagy természeti adottságaiknál fogva nem alkalmasak a zsidó kivándorlásra, akkor települjenek kelet-afrikai gyarmatukra. Ez ráadásul belpolitikailag is előnyökkel járt volna, a pogromok miatt egyre nagyobb számban érkeztek zsidó menekültek a szigetországba, ahol befogadásuk társadalmi feszültségeket keltett. Chamberlain így tehát két legyet is kívánt ütni, megszabadulni az anyaországba érkező menekültektől, egyben a birodalom hasznos elemévé tenni őket.

A cionista mozgalom és az Uganda-terv

Ez az ajánlat a lehető legmegfelelőbb időben érkezett, mert 1903. április 23-án már világos volt, hogy El Arish terve nem valósulhat meg. Kezdetben maga Herzl is úgy gondolt Ugandára, mint egy távoli jövőbeni lehetőségre. A pogromok újabb, a korábbiaknál is erőszakosabb hulláma Oroszországban, főként

²⁵ Az ásványkincsek közül arany kis mennyiségben a Viktória-tó északkeleti partján volt, de ez a terület ekkor még az Uganda protektorátushoz tartozott.

²⁶ Folyóiról, nem betelepülő európaiakról kapta a Fehér-felföld (White highlands) nevet.

²⁷ A császári Németországból a kivándorlás túlnyomóan az Egyesült Államokba irányult, a német gyarmatokra az erőfeszítések ellenére a kivándorlók egy százalékát sem sikerült letelepíteni.

az 1903. április eleji kisinyovi pogrom, arról győzték meg, hogy azonnal szükség van egy ideiglenes zsidó otthonra, „*éjjeli menedékre*” (Nachtasy1).²⁸ Így aztán a néhány évvel korábban a Zsidó Államban megfogalmazott kérdésből, „*Palesztinát vagy Argentínát válasszuk?*” a következő fél mondatban megfogalmazott gondolat alapján („*Azt, amit nekünk adnak...*”) a „*Palesztinát vagy Ugandát (Kelet-Afrikát) válasszuk?*” kérdés lett. Hátra volt még a második fél mondat tisztázása: „...illetve amit a zsidó közvélemény választ.” S ez egyáltalán nem bizonyult könnyű feladatnak.

Az 1903. augusztusára meghirdetett hatodik cionista kongresszus előtt Herzl Oroszországba utazott, hogy magától a cártól kérjen kihallgatást. Logikusnak tűnt, hogy az oroszok a pogromok miatti rossz európai sajtójukon megpróbálnak javítani, így akár az is elvárható lett volna tőlük, hogy Palesztina ügyében gyakoroljanak nyomást a törökökre. De a cár helyett Herzlnek be kellett érnie egy találkozóval Vjacseszláv Plehve belügyminiszterrel, a nyílt antiszemitával, akit ráadásul felelősség terhelt a pogromok kormányzati támogatása miatt. Világos volt, hogy Plehve nem tesz semmit, hogy Törökországot engedelményekre bírja, ugyanakkor a zsidóktól szívesen megszabadulna. Közvetlenül ez is az Uganda-tervet erősítette.

Chamberlain ajánlatát szóban tette meg, s írásban soha nem is erősítette meg. Ezt a feladatot a külügyminisztérium kapta. Ráadásul az sem volt világos, Brit Kelet-Afrika pontosan melyik részéről is lenne szó. Chamberlain először Ugandáról beszélt, így a két onnan elcsatolt tartomány, a Viktória-tó menti Nyanza és az Elgon-hegy környéke jöhetett számításba, majd a nairobiól nyugatra fekvő vidékről az úgynevezett Mau bevágódásig. Eliot, a helyi brit adminisztráció feje az Uasin Gishu platóról beszélt, amely az Elgon-hegytől keletre fekszik. Sir Clement Hill, a külügyminisztériumból még a partvidéki Tanaföldet is szóba hozta a későbbiekben. Ugyancsak tisztázatlan volt a terület kiterjedése, 5 ezer négyzetmérföldről szólt az eredeti szóbeli ajánlat, de az nyilvánvalóan kevés lett volna egymillió zsidó befogadására. Ennél kevesebbet, 200 négyzetmérföldet említett Chamberlain 1903. május 20-án Greenbergnek, anélkül, hogy a telepések számán változtatott volna. Ekkor állapodtak meg abban is, hogy a cionista mozgalom expedíciót küld a terület felmérésére.²⁹

A terület nagyságának és pontos helyének kérdése azonban másodlagos volt, ahhoz képest, milyen jogokat adnának az angolok az odateleplőknek. A „*Sámson*” kódnevet kapott terv legvonzóbb része a zsidó önrendelkezés biztosítása volt, saját, a brit uralkodó által is megerősített kormányzattal, amely a Brit Birodalmon belül meglehetősen szabadságot élvezett volna, egészen az adók kivetéséig – legalábbis Herzl elképzelései szerint. Ugyancsak fontos kérdés volt

²⁸ A kifejezés a Herzlhez hasonlóan szintén Pesten született (1849) cionista aktivistától, Max Nordautól származott, aki Herzl iránti lojalitásból támogatta az Uganda-tervet, noha maga meg volt győződve annak kivitelezhetetlenségéről. Véleménye szerint azok a zsidók, akik nem vándorolhattak ki Palesztinába, az Egyesült Államokat, vagy Ausztráliát választanák, nem pedig Afrikát.

²⁹ WEISBORD, Robert G.: *African Zion: the attempt to establish a Jewish colony in the East Africa Protectorate, 1903–1905*. New York, Philadelphia, 1968. 65–67.

a telepések jogállása. Herzl mindenkinek brit állampolgárságot szeretett volna, míg az angolok csak a gyarmati telepések státuszát kívánták megadni nekik. A Greenberg és a politikai karrierje kezdetén álló David Lloyd George által 1903. július elején kimunkált tervezet szerint a telepések maguk választhatták volna meg saját kormányzójukat is. A Chamberlain-hez benyújtott tervezetet azonban a külügyminisztérium jogásza, Cecil Hurst túlságosan veszélyesnek ítélte, attól félt, hogy a Herzl által „Új Palesztinára” keresztelt telep önálló államként működne a birodalomban, „*imperium in imperio*” lenne.³⁰ Világossá vált, hogy a britek kizárólag a helyi önkormányzat szintjén tartják elképzelhetőnek az autonómiát. Némi huzavona után ebbe a cionista mozgalom vezetése is belemont. Kérésükre Sir Clement Hill külügyminiszter-helyettes 1903. augusztus 14-i dátummal levelet írt, az összeülni készülő cionista kongresszuson történő felolvasás céljából. Hill ebben a levélben foglalta össze a brit szándékokat a kelet-afrikai telepítés ügyében, valamint segítséget kínált a terület megismerésére kiküldendő expedícióhoz.³¹ Ennek az expedíciónak kellett a szükséges terület nagyságát is meghatározni.

A 6-ik cionista kongresszus nyitónapján, 1903. augusztus 23-án Herzl két bejelentést is tett. Az első az El Arish-terv kudarcba fulladásáról szólt, a második az Uganda-tervről. Felolvasta Hill levelét is. Herzl elfogadásra javasolta a tervet, nem pusztán átmeneti megoldásként, hanem a zsidó államisághoz vezető fontos lépésként, amely a zsidóságnak azonnal nemzetközi jogi státuszt biztosít. A bejelentés után vita kezdődött, amelynek hevében még a kikasztott Kelet-Afrika térképet is letépték a helyéről. Végül a Kelet-Afrikába kiküldendő expedíció ügyében a kongresszus 295 szavazattal 177 ellenében támogatólag foglalt állást. A szavazás után az orosz küldöttek tiltakozásuk jeléül kivonultak. Később ultimátumot adtak Herzlnek, vagy mondjon le, vagy nyilvánítsa ki, hogy egyedül Palesztina és Szíria jöhet szóba a zsidó ott-hon létrehozása kapcsán.

Herzl maga is a lemondás gondolatával játszott, a két terv, Palesztina és Uganda megosztotta az általa létrehozott mozgalmat, s őt magát lelkiismereti válságba sodorta. Palesztinát nem adta fel, de Ugandát többre tartotta, mint „*pár megvásárolható földdarabot Palesztinában.*” 1903. november 11-én levelet írt a „*zsidó népnek*”, amelyben kinyilvánította, hogy a szíve Palesztináé, az esze Kelet-Afrikáé.³² Decemberben közvetlen munkatársát, Max Nordaut egy cionista két pisztolylövéssel és a „*Halál a kelet-afrikaira!*” kiáltással próbálta megölni. Egészségét aláásta a megfeszített munka, 1904. július 3-án úgy halt meg, hogy semmi bizonyosat nem sikerült elérnie álmai megvalósításában. A Kelet-Afrikai Protektorátusban szerveződött ellene az Európából, Dél-Afrikából, Kanadából, Ausztráliából érkezett telepések mozgalma, akik nem szerettek volna „*Jewganda*” lakói lenni. Ez az ellenségesség, valamint a terület természeti vi-

³⁰ Uo. 73-74.

³¹ Uo. 79.

³² <http://www.jafi.org.il/education/herzl/timeline7.html>

szonyai, a vadon érintetlensége azt a benyomást keltették a területre a zsidó kongresszus által kiküldött bizottság tagjaiban, hogy a telepítés veszélyes vállalkozás volna. A bizottság csak 1904. decemberében indult útnak Mombasába, 16 hónappal a kiküldéséről határozó kongresszus után. Két hónapot töltöttek Kelet-Afrikában, jelentésük alapján a cionista mozgalom vezetése már 1905. májusában döntött arról, hogy az Uganda-tervet megvalósíthatatlannak nyilvánítja a soros kongresszuson. Eerre Bázelen 1905. augusztusában került sor. Csupán 28 delegátus szavazott a határozat ellen. Ők Israel Zangwill vezetésével megalakították a „territorialisták” mozgalmát. Zangwill a kongresszuson kijelentette: *„Vannak vadállatok Kelet-Afrikában, de Jeruzsálemben még vadabb lények vannak. Ők a vallási fanatikusok.”*³³ A későbbiekben a „territorialisták” Texasban, Angolában, Mozambikban, Ausztráliában és másutt is próbálkoztak zsidó telepek létrehozásával, de az 1917-es Balfour deklaráció kihúzta alóluk a talajt.

A második világháború előestéjén, 1938-ban Kenya neve újból szóba került, mint olyan területé, ahová a Harmadik Birodalomban üldözött zsidókat lehetett volna letelepíteni. Az ellenzéki Churchill erősen támogatta az ötletet, a sors iróniája, hogy a miniszterelnök, Neville Chamberlain, Joseph Chamberlain fia volt az aki ellenezte azt.

³³ Zangwill a muzulmán fanatikusokra utalt. Lásd: WEISBORD: 227.